

چالش‌ها، راهبردها و الزامات رونق تولید در جمهوری اسلامی ایران

m_khalil411@yahoo.com

محمد جمال خلیلیان اشکنری / دانشیار گروه اقتصاد مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی (ره)

دریافت: ۱۳۹۸/۰۵/۲۵ - پذیرش: ۱۳۹۸/۱۰/۰۴

چکیده

برنامه‌ریزی برای تحقق رونق تولید در جمهوری اسلامی ایران نیازمند بررسی عوامل موثر بر آن است. در این مقاله با استفاده از روش تحلیلی - توصیفی به بررسی موانع، راهبردها و الزامات رونق تولید در کشور می‌پردازیم. یافته‌های تحقیق نشان می‌دهد که رونق تولید در کشور با پنج مانع عمده شامل وابستگی اقتصاد کشور در زمینه‌های مختلف، عملکرد بانک‌ها در اعطای تسهیلات، قاچاق و واردات بی‌رویه، خطاهای مدیریتی در فضای اقتصاد سیاسی کشور و فقدان شفافیت در تولید روبرو است. برای مقابله با این موانع راهبردهایی همچون متناسب‌سازی نظام آموزشی با اقتضات رشد و رونق تولید، دانش بنیانی و اجرای نسخه‌های بومی، کنترل بازار پول و سرمایه، هزینه‌دار کردن فعالیت‌های اقتصادی زائد و غیرمفید، مدیریت اقتصاد کشور براساس اصول اقتصاد مقاومتی و ایجاد بانک جامع اطلاعات اقتصادی قابل استفاده است. تحقق این راهبردها مستلزم اقداماتی همچون تقویت نگاه انقلابی و مدیریت جهادی مسئولان و مجریان می‌باشد. همچنین با توجه به امکانات و فرصت‌های موجود در کشور، اتخاذ راهبردهایی با هدف ایجاد رونق در تولید، امری ممکن و قابل دستیابی است.

کلیدواژه‌ها: رونق تولید، جمهوری اسلامی ایران، اقتصاد مقاومتی.

طبقه‌بندی JEL: D20, N1, O53, P4

اسلام، خواهان عزت و اقتدار جامعه اسلامی در تمامی عرصه‌ها، از جمله عرصه اقتصادی است و رونق تولید، مقدمه رسیدن به این هدف بزرگ است. حضرت علی^{علیه السلام} در نامه خود به مالک اشتر، بر این نکته تأکید می‌کنند که توجه حاکم اسلامی نسبت به آباد کردن بلاد، باید بیش از اهتمام او نسبت به جمع خراج و مالیات باشد؛ زیرا گرفتن مالیات بدون آبادانی ممکن نیست و موجب ویرانی کشور و نابودی مردم می‌شود (ابن ابی‌الحدید، ۱۴۰۴ق، ج ۱۷، ص ۷۰).

موضوع این مقاله، رونق تولید در کشورمان می‌باشد. از آنجاکه در بسیاری از زمینه‌ها، سرمایه‌گذاری فیزیکی و انسانی لازم انجام شده، اما کارفرمایان، صاحبان بنگاه‌های تولیدی و اقتصاددانان کشورمان بر این نکته اتفاق نظر دارند که به دلیل موانع و چالش‌های موجود در بخش تولید کشور، در اکثر موارد، کمتر از ۵۰ درصد ظرفیت موجود مورد استفاده و بهره‌برداری قرار می‌گیرد. به‌طوری‌که بر اساس اعلام معاون برنامه‌ریزی سازمان صنایع کوچک و شهرک‌های صنعتی ایران، ۱۲ هزار و ۵۳۳ واحد تولیدی مستقر در شهرک‌های صنعتی با ۵۰ تا ۷۰ درصد ظرفیت و بیش از ۱۳ هزار واحد با ظرفیت کمتر از ۵۰ درصد فعال هستند (محمدی، ۱۳۹۸/۰۱/۲۵).

از علل مهم این مطلب، پایین بودن بهره‌وری در اقتصاد کشور است. بررسی جدیدترین گزارش شاخص‌های بهره‌وری کشور در دوره زمانی ۱۳۸۴ تا ۱۳۹۶ بر مبنای سال پایه ۱۳۹۰ نشان می‌دهد که ارزیابی شاخص‌های بهره‌وری مؤید وضعیت نه‌چندان مساعد بهره‌وری در کشور است، به‌طوری‌که رشد سالانه آن طی دوره ۱۳۹۵-۱۳۸۴ پایدار نبوده است. طی سال‌های برنامه چهارم توسعه، بهره‌وری به‌طور متوسط سالانه سهم ۱۵/۷ درصدی از رشد اقتصادی را به خود اختصاص داد. این امر نشان‌دهنده عدم تحقق اهداف برنامه در زمینه بهره‌وری است. در برنامه پنجم توسعه نیز با وضعیت نامناسبی روبرو بودیم، به‌طوری‌که با منفی بودن متوسط رشد سالانه، شاخص بهره‌وری کل عوامل تولید طی این برنامه، تأثیر آن بر روی رشد اقتصادی منفی بوده است (www.ibena.ir).

از این‌رو، شرط اصلی و اساسی ایجاد رونق تولید در کشور بررسی موانع و اتخاذ راهکارهای مناسب برای استفاده بهینه از ظرفیت موجود می‌باشد، نه سرمایه‌گذاری جدید؛ چراکه در این صورت در مدت کوتاهی ظرفیت تولید کشور تا دو برابر میزان فعلی قابل افزایش است. البته رعایت کیفیت محصولات تولیدی و عرضه آنها با بازاریابی، قیمت و بسته‌بندی مناسب، شرایط دیگری برای رونق تولید است که بحث درباره آنها فرصت دیگری را می‌طلبد. از این‌رو، این پژوهش بر تبیین موانع تولید، راهکارهای ایجاد رونق و الزامات مربوط به آن، با توجه به شرایط کنونی کشور متمرکز است. البته در هر قسمت ادعایی بر حصر نیست، بلکه تلاش بر این است که اهم موارد مربوط به هر بحث بیان شود.

با اینکه در کشور ما ایجاد رونق در تولید، از نظر منابع اولیه و یا بازار مصرف، امری شدنی و مورد انتظار است، اما در حال حاضر بسیاری از کارگاه‌های تولیدی با مشکلاتی مواجه می‌باشند. از این‌رو، باید آسیب‌شناسی همه‌جانبه‌ای صورت گرفته و دولت و مجلس و کارشناسان بررسی کنند که تولید با چه موانعی مواجه می‌باشد، تا هرچه سریع‌تر آن را مرتفع سازند.

لازم به یادآوری است با مراجعه به بیانیه گام دوم انقلاب، به این نتیجه می‌رسیم که مهم‌ترین و اساسی‌ترین الزام برای پیمودن مسیر پیشرفت کشور در چهل ساله دوم انقلاب، وجود نگاه انقلابی و مدیریت جهادی در مسئولان و مجریان امور کشور است؛ چراکه با نبودن هر یک از این دو ویژگی، محافظه‌کاری همراه با عملکرد انفعالی بر اتخاذ سیاست‌ها و اجرای برنامه‌ها حاکم گشته و به جای پیشرفت، عقب‌گرد و به جای رونق در تولید، رکود در کل اقتصاد و تولید پدید می‌آید. در بین الزامات ذکر شده در مقاله، می‌توان رعایت این الزام را با توجه به شرایط کنونی کشور و تجربه چند دهه اخیر، شاه‌کلید اصلی رفع موانع و موفقیت در اجرای راهبردهای مطرح در مقاله دانست.

در این پژوهش، بحث از رونق تولید برای کشور ایران با نظام جمهوری اسلامی، مد نظر است. لذا برای شفاف‌بودن هدف نهایی از دستیابی به رونق تولید در کشور برای رسیدن به پیشرفت اسلامی (خلیلیان و همکاران، ۱۳۹۳، ص ۹۲) توجه به نکات زیر ضروری به نظر می‌رسد:

در ایجاد رونق تولید برای پیشرفت، باید همه ابعاد مادی و معنوی، سیاسی، اقتصادی، فرهنگی و اجتماعی در نظر گرفته شود. برخی از اقتصاددانان توسعه گفته‌اند: «توسعه باید یکپارچه و فراگیر باشد، توسعه فرایندی تمام‌عیار و چندوجهی است که تمام ابعاد زندگی یک جامعه را فرا گیرد» (وافگانگ زاکس، ۱۳۷۷، ص ۲۷).

در جامعه پیشرفته اسلامی، ثروت و دانشی ارزشمند است که در راستای کمک به ایجاد حیات طیبه موردنظر قرآن در آیه ۹۷ سوره نحل بوده و موجب رسیدن به رضایت الهی و مقام شایسته انسانی باشد.

اکنون بالاترین واژه در دنیای غرب برای بیان خوش‌بختی و رفاه انسان، «توسعه انسانی» است که بنا به اذعان خود آنها، مفهومی جامع نیست و جنبه‌هایی همچون آزادی، حقوق بشر، اعتماد به نفس، استقلال، حس جمع‌گرایی و مسائل محیط زیستی را دربر نمی‌گیرد (همایون و اتینی، ۱۳۸۲). اشکال اساسی در این است که با نگاه مادی به تفسیر و تحلیل رفاه و خوش‌بختی انسان پرداخته‌اند و به بعد روحی و معنوی و حیات جاودانی انسان توجه نکرده‌اند. در بحث تولید نیز اگر چنین نگاهی حاکم باشد، هیچ‌گاه جامعه اسلامی به اهداف موردنظر نظام اسلامی نخواهد رسید.

این مقاله در چهار بخش تولید برای جامعه اسلامی، موانع تولید در کشور، راهکارهای ایجاد رونق و الزامات مربوط به آن تنظیم شده است.

پیشینه تحقیق

کتاب‌ها و مقاله‌های فراوانی در زمینه تولید و بحث‌های مختلف مربوط به آن وجود دارد. پژوهش‌های موجود در زمینه تولید، درباره رفتار یک بنگاه تولیدی برای حداکثر کردن درآمد و چگونگی و میزان به‌کارگیری عوامل تولید، برای کاهش هزینه‌ها و حداکثر کردن سود در اقتصاد خرد (منکیو، ۱۳۹۳، ص ۳۰۱ و ۴۴۳) یا بحث سرمایه‌گذاری و ارزیابی طرح‌های مربوط به آن در اقتصاد کلان (فرجی، ۱۳۷۳، ص ۱۰۹) مشتمل بر بحث‌های صرفاً نظری در دانش اقتصاد است و حداکثر پیشینه عام این تحقیق محسوب می‌شوند. برخی با توجه به آموزه‌های اسلامی، بحث مذکور را دنبال کرده‌اند، مانند مقاله «نظریه رفتار تولیدکننده و تقاضای کار در اقتصاد اسلامی» (میرمعزی، ۱۳۸۹) و مقاله «تبیین

نظریه رفتار تولیدکننده» (عزتی، ۱۳۸۹) و مقاله «اصول حاکم بر تولید از دیدگاه امام علی» (موسایی، ۱۳۸۳) و مقاله «درآمدی بر شکل‌گیری قیمت و تعیین مقدار تولید» (رجایی، ۱۳۹۴). پژوهش‌هایی نیز بحث‌هایی را درباره تولید در ایران مطرح کرده‌اند. برخی مشکل توسعه‌یافتگی و رونق تولید را در نگاه اقتصادی بیرونی و رفتار متمایل به غربی شدن دانسته (رزاقی، ۱۳۹۲، ص ۱۰۷۰) و برخی دیگر، محدودیت در علم و فن، منابع و نیروی انسانی را مانع اصلی تولید و رونق آن برای رسیدن به رشد و توسعه قلمداد کرده‌اند (عظیمی، ۱۳۸۷، ص ۲۲)، ولی تحقیق خود را بر یک یا دو جنبه از بحث‌های مربوط به تولید متمرکز کرده‌اند، اما این مقاله رونق تولید در کشور را از سه جهت موانع، راهکارها و الزامات، آن هم در ارتباط با یکدیگر، مورد بحث و بررسی قرار داده است.

۱. تولید برای جامعه اسلامی و حمایت از آن

قرآن کریم، انسان را به آباد کردن زمین (هود: ۶۱) و به دست آوردن ابزار و اسباب معاش امر کرده است (اعراف: ۱۰). همچنین توصیه به کار و تولید برای کسب درآمد با تعبیر طلب فضل الهی، بی‌درنگ بعد از اتمام نماز آمده است: «فَإِذَا قُضِيَتِ الصَّلَاةُ فَانْتَشِرُوا فِي الْأَرْضِ وَابْتَغُوا مِنْ فَضْلِ اللَّهِ وَاذْكُرُوا اللَّهَ كَثِيرًا لَعَلَّكُمْ تُفْلِحُونَ» (جمعه: ۱۰). سیره عملی پیامبر اکرم ﷺ و ائمه اطهار ﷺ این بوده است که بار زندگی خود را شخصاً به دوش می‌کشیدند و هیچ‌گاه برای تأمین ضروریات زندگی، خود را وابسته به دیگران نمی‌کردند؛ چراکه عزت انسان در سایه تلاش او برای تأمین معیشت به دست می‌آید. آن بزرگواران، دیگران را نیز در این جهت راهنمایی و تشویق می‌کردند. برای نمونه، از پیامبر اکرم ﷺ نقل شده که روزی پس از بوسیدن دستان پینه‌بسته کارگر خسته‌ای فرمود: «این دستی است که آتش دوزخ به آن نمی‌رسد» (ابن‌اثیر، ۱۴۰۹ق، ج ۲، ص ۲۹۶). آن حضرت در سخنی دیگر فرمود: «اگر در دست یکی از شما نهالی باشد و در همان لحظه قیامت برپا شود، چنان که بتواند آن نهال را غرس کند، برای او نزد خداوند پاداش خواهد بود» (هندی، ۱۴۰۹ق، ج ۴، ص ۶۳).

امام علی ﷺ به قرظله بن کعب انصاری نوشت:

مردانی از اهل ذمه از مردم فرمانداری تو گفته‌اند که در زمین‌هایشان نهری داشته‌اند که خشک و پر شده است و آنان را در آنجا آبادی است، پس تو و آنها در کار بنگرید و سپس آن نهر را اصلاح نما و آباد کن که به جان خودم، اگر آباد شود محبوب‌تر از آن است که کوچ کنند و ناتوان گردند یا از انجام کارهایی که به مصلحت مملکت است، باز مانند (حمید بن ابی یعقوب، ۱۳۴۲، ج ۲، ص ۲۰۳).
در سخنی دیگر، امام باقر ﷺ به نقل از آن حضرت می‌فرماید: «مَنْ وَجَدَ مَاءً وَ تَرَابًا ثُمَّ أَفْتَقَرَ فَأَبْعَدَهُ اللَّهُ» (حمیری، ۱۴۱۳ق، ص ۱۱۵)؛ یعنی کسی که با داشتن آب و خاک، به خاطر عدم استفاده از آنها فقیر بماند، خداوند او را [از رحمت خود] دور می‌گرداند.

امام باقر ﷺ در پاسخ به اعتراض فردی از اهالی مدینه نسبت به کار آن حضرت در شدت گرما فرمود: «اگر در این حال مرگم فرا رسد، در حال اطاعت خدا دیده از جهان فرو خواهم بست و با این کار، خود و خانواده‌ام را از تو و دیگران بی‌نیاز می‌کنم» (طوسی، ۱۳۶۵، ج ۶ ص ۳۲۵).

در تاریخ آمده است:

شخصی در نزدیکی مدینه صیفی‌کاری داشت، موقعی که فصل برداشت محصول نزدیک شد، ملخ‌ها آن را نابود کردند. او خرج مزرعه را با پول دو شتر بدهکار بود؛ نشسته و در فکر بود که ناگهان امام کاظم علیه السلام را دید که در حال عبور از آنجا بود. فرمود: چرا ناراحتی؟ عرض کرد: به خاطر اینکه ملخ‌ها کشاورزی مرا نابود کرده‌اند، حضرت فرمود: چقدر ضرر کرده‌ای؟ گفت: یکصد و بیست دینار با پول دو شتر. حضرت به غلام خود فرمود: یکصد و پنجاه دینار (سی دینار سود به اضافه اصل مخارج) با دو شتر به وی تحویل بده! آن مرد می‌گوید: وقتی این کمک را تحویل گرفتم، عرض کردم: وارد زمین من شوید و در حق من دعا کنید. حضرت وارد زمین شد و دعا کرد. سپس از رسول خدا صلی الله علیه و آله نقل کرد و فرمود: از بازماندگان مشکلات، با جدیت نگهداری کنید (خطیب بغدادی، ۲۰۱۱، ج ۱۵، ص ۱۶).

بدین‌سان امام به مسئولان و افراد جامعه می‌آموزد که چگونه به افراد آسیب دیده در عرصه تولید کمک کرده و از نظر روحی تقویت کنند.

تولید و کسب درآمد در جامعه اسلامی، باید همراه با رعایت اصولی باشد که در اینجا اهم آنها به صورت خلاصه بیان می‌شود:

۱-۱. اهم اصول تولید در جامعه اسلامی

الف. حلال و طیب بودن کار و درآمد

در نگرش پیشوایان معصوم علیهم السلام، کار کردن یک وظیفه الهی و انسانی است و توازن اجتماعی نیز نتیجه کار مولد و فرصت‌های برابر است. لذا هر فردی باید بتواند از همه توانایی خود استفاده کند و از بابت کار و تلاش خود پاداش دریافت کند. در بینش آنها، پاکیزه‌ترین کار آن است که انسان از حاصل دسترنج خود استفاده کند. «أزکی الأعمال کسب المرء بیده» (مجلسی، ۱۳۶۲، ج ۱۰۳، ص ۱۷). از جمله اصول راهبردی در سیره اقتصادی اهل بیت علیهم السلام که بسیار حائز اهمیت می‌باشد، اهتمام و توجه آنان به حلیت درآمد است. از این‌رو، تولید باید حلال و طیب بوده و کسب درآمد همراه با رعایت حقوق دیگران باشد و درآمدی هم که سرمایه‌گذاری شده و وارد چرخه تولید می‌شود، باید پاک و حلال باشد تا مایه رشد و برکت در کسب و کار شود. در نگرش آن بزرگواران به دست آوردن روزی حلال، نه تنها خود عبادت، بلکه بهترین و برترین عبادات است. در حدیث قدسی، در اهمیت کسب درآمد حلال چنین آمده است که عبادت و بندگی خدا دارای ده جزء است که نه جزء آن را کسب روزی حلال تشکیل می‌دهد (ابن ابی الحدید، ۱۴۰۴ق، ج ۱۸، ص ۴۱). البته دستیابی به درآمد حلال کار آسانی نیست. امام صادق علیه السلام به مصادف کارگزار مالی خود، هنگامی که خدمت امام علیه السلام رسید و دو هزار دینار در مقابل آن حضرت گذاشت (درحالی‌که سرمایه اولیه هزار دینار بود)، ایشان ماجرا را جویا شدند و وقتی دانستند که آن سود از طریق تبانی و ایجاد انحصار و بازار سیاه به وجود آمده است از گرفتن آن امتناع نموده و فرمود: «ای مصادف! مبارزه با شمشیر از به دست آوردن مال حلال آسان‌تر است» (کلینی، ۱۳۷۸، ج ۵، ص ۱۶۱). بنابراین، در سیره معصومین علیهم السلام سودهای بادآورده‌ای که گاه از طریق تجارتهای صوری و یا انحصاری و گران‌فروشی به دست می‌آید، هرگز مورد پذیرش نبوده و مردود می‌باشد.

ب. کار و تولید در جهت نیازها و منافع جامعه

لازم است تولید برای جامعه اسلامی در جهت نیازها و منافع مردم باشد. اگر تولید در جهت منافع جامعه و خدمت به مردم باشد، تلاشگر در این مسیر مشمول لطف و نعمت الهی واقع می‌گردد. امام علی علیه السلام می‌فرماید: «إِنَّ لِلَّهِ سُبْحَانَهُ وَ تَعَالَى عِبَادًا يَخْتَصِمُهُمُ بِالنِّعَمِ لِمَنَافِعِ الْعِبَادِ يُقِرُّهَا فِي أَيْدِيهِمْ مَا بَدَلُوهَا فإِذَا مَنَعُوها تَنَزَّعَها مِنْهُمُ وَ حَوَّلَها إِلَي غَيْرِهِمْ» (تمیمی آمدی، ۱۴۰۷ق، ص ۹۳)، در نتیجه، کار و تولید چنین فردی به‌عنوان یک عمل صالح محسوب می‌شود که افزایش آن، علاوه بر درآمد و سود دنیوی بیشتر، پاداش الهی را در سرای آخرت برای تولیدکننده به دنبال خواهد داشت. شهید صدر در این باره می‌فرماید: «اسلام رشد تولید را در رابطه با توزیع و کیفیت آن می‌پذیرد و رشد ثروت و فعالیت تولیدی باید به تأمین رفاه عمومی کمک کند» (صدر، ۱۳۷۵، ص ۶۳۷-۶۳۹).

ج. بهره‌گیری صحیح و بهینه از امکانات جامعه

امام علی علیه السلام می‌فرماید: «اسْتَصْلِحْ كُلَّ نِعْمَةٍ أَنْعَمَهَا اللَّهُ عَلَيْكَ وَ لَا تُضِعَّ نِعْمَةً مِنْ نِعَمِ اللَّهِ عِنْدَكَ» (تمیمی آمدی، ۱۴۰۷، ص ۱۸۷)؛ یعنی به صلاح درآور هر نعمتی که خداوند به تو ارزانی داشته و هیچ‌یک از نعمت‌های خدا نباید نزد تو تباه گردد. روشن است استفاده غیرکارا از امکانات و منابع، نوعی تباه کردن آنهاست. بنابراین امکاناتی که در اختیار بشر قرار گرفته باید به‌صورت بهینه و در جهت منافع واقعی جامعه مورد بهره‌برداری قرار گیرد و هیچ‌گاه نباید کیفیت را فدای کمیت کرد. آن حضرت در سخن دیگری می‌فرماید: «قِيَمَةُ كُلِّ أَمْرٍ مَا يُحْسِنُهُ» (نهج البلاغه، حکمت ۷۸)، ارزش هر انسان به کاری است که به‌خوبی انجام می‌دهد.

در قرآن کریم، مال و ثروت وسیله تأمین نیازمندی‌ها و سبب قوام جامعه دانسته شده (نساء: ۵) و در نتیجه، کنز و راکد نگه داشتن آن ممنوع و نوعی تضییع نعمت می‌باشد و کنزکنندگان به‌شدت مورد توبیخ و تهدید قرار گرفته‌اند و به آنان وعده عذاب دردناک داده شده است (توبه: ۳۴-۳۵)؛ این امر بیانگر پیامدهای جبران‌ناپذیر کنز اموال در جامعه می‌باشد. علامه طباطبائی در تفسیر آیه مربوطه می‌نویسد: «این آیه اختصاص به نکوهش و نپرداختن زکات ندارد، بلکه جلوگیری از گردش اموال در تأمین همه ضروریات جامعه دینی را شامل می‌شود» (طباطبائی، ۱۳۹۴ق، ج ۹، ص ۳۳۲-۳۳۴).

امام صادق علیه السلام می‌فرماید: «مَا يُخْلِفُ الرَّجُلُ بَعْدَهُ شَيْئًا أَشَدَّ عَلَيْهِ مِنَ الْمَالِ الصَّامِتِ قَالَ قُلْتُ لَهُ كَيْفَ يَصْنَعُ قَالَ يَصْنَعُهُ فِي الْحَائِطِ وَ الْبُسْتَانِ وَ الدَّارِ» (حرعاملی، ۱۴۰۱ق، ج ۱۲، ص ۴۴)؛ یعنی مال و ثروت راکد، بدترین مال است و لازم است در ساختن بنایی یا باغ و بستان یا خانه‌ای سرمایه‌گذاری شود.

۲. موانع تولید

۲-۱. وابستگی اقتصاد کشور در زمینه‌های مختلف

مهم‌ترین مانع بخش تولید کشور، وابستگی‌های مزمن و نهادینه شده در زمینه‌های گوناگون می‌باشد که اهم آنها عبارت است از:

الف. وابستگی کشور به واردات کالاهای حیاتی و استراتژیک

در عرصه کالاهای خوراکی، واردی همچون برنج، دانه ذرت دامی، شکر، گوشت، روغن خام و سویا در زمره بیست کالای اول وارداتی می‌باشند. آمار واردات کشور نشان می‌دهد که بیش از ۲۵ درصد واردات کشور در بیست قلم کالا خلاصه می‌شوند که بخش عمده‌ای از آنها، به نیازهای مهم و استراتژیک کشور مرتبط می‌باشند (www.irica.gov.ir).

گزارش مرکز پژوهش‌های مجلس درباره ترکیب واردات کشور بر حسب نوع مصرف، گویای سهم حدود ۸۵ درصدی برای کالای واسطه‌ای و سرمایه‌ای و سهم حدود ۱۵ درصدی برای کالاهای مصرفی است. هرچند در نگاه اول، این ترکیب واردات به نفع تولید قلمداد می‌شود، ولی بیانگر وابستگی تولیدات داخلی به تأمین مواد اولیه و کالاهای واسطه‌ای و یا تأمین کالاهای اساسی کشاورزی از خارج از کشور است (www.otaghiranonline.ir).

بررسی‌های آماری نشان می‌دهد، در سال ۱۳۹۵ ذرت دامی در رتبه اول و کنجاله سویا در رتبه هفتم اقلام وارداتی کشور قرار داشت. هم‌اکنون سالانه نزدیک به ۶ میلیون تن کنجاله سویا در کشور مصرف می‌شود که بخش قابل توجه آن در بخش خوراک دام و طیور است و حدود ۹۰ درصد نیاز بازار داخلی از طریق واردات تأمین می‌شود (سروی، ۱۳۹۷/۰۴/۱۰).

لازم به یادآوری است که بدترین نیاز در عصر حاضر، وابستگی کشور از نظر مواد غذایی به بیگانگان است؛ زیرا قدرت‌های بزرگ و کشورهای صنعتی گاهی اوقات از مواد غذایی به صورت سلاحی برای تسلیم کردن کشورهای جهان سوم در برابر خواسته‌ها و سیاست‌های خود استفاده می‌کنند؛ بدین جهت وابستگی مذکور ممکن است استقلال سیاسی و فرهنگی کشور را از بین ببرد (خلیلیان، ۱۳۹۶، ص ۱۰۹).

نکته مهم در اینجا، این است که حفظ عزت و کرامت جوامع در گرو خودکفایی در نیازهای حیاتی و ضروری آنان می‌باشد؛ یکی از اندیشمندان درباره رابطه این دو چنین می‌گوید: «کسی که نان ندارد، آزادی ندارد و کسی که دستش را برای گدایی دراز می‌کند، کرامت ندارد» (عسل، ۱۳۷۸، ص ۱۳۲).

ب. وابستگی به دانش و فناوری کشورهای غربی

در عصر جدید، اصلی‌ترین عامل تعیین‌کننده در خلق ارزش اقتصادی، دانش است. دانش دارایی‌ای است که با مصرف بیشتر، رویش بیشتری را به دنبال دارد. از این رو، اگر اقتصاد کشوری بر پایه دانش شکل گیرد (اقتصاد دانش‌بنیان) اولاً، امکان رویش مستمر را دارد. ثانیاً، پایدار و مستقل خواهد بود. علی‌رغم پیشرفت‌های علمی فراوان کشورمان، هنوز پایه علمی و تحقیقاتی در بسیاری از تولیدات شکل نگرفته و علاوه بر این در محصولات با فناوری بالا و دانش‌بنیان، توان کافی در کشور وجود ندارد. مثلاً صنعت نفت، صنعتی با فناوری بالاست که هنوز در کشور پایه‌های علمی و فناوری آن به طور کامل شکل نگرفته است.

ج. وابستگی درآمد کشور به صادرات نفت

درآمد حاصل از نفت، همچنان بخش مهمی از درآمد کشور را تشکیل می‌دهد. این درآمد اکثراً به صورت

خام‌فروشی است که سود زیادی را نصیب کشورهای خریدار می‌کند؛ چراکه آنها با فرآورده‌های حاصله، درآمد و اشتغال بالایی را برای کشور خود به وجود می‌آورند. از سوی دیگر، وابستگی بودجه کشور به درآمدهای نفتی یک نقطه ضعف مهم است، چون نوسانات قیمت نفت و تحریم‌های دشمن، اقتصاد کشور را بی‌ثبات و برنامه‌ریزی و آینده‌نگری را با مشکل مواجه می‌سازد.

گسترش پایه‌های مالیاتی در کشور، یک منبع مطمئن درآمدی است که وابستگی بودجه را به نفت کاهش می‌دهد. اما تعلل و تأخیرهای مکرر، در ارائه لوایح مربوط به اصلاح نظام مالیاتی کشور (لایحه مالیات بر عایدی سرمایه، لایحه معافیت‌های مالیاتی و لایحه مالیات بر مجموع درآمد در راستای اصلاح قانون مالیات‌های مستقیم) نشان می‌دهد که دولت اهتمام لازم را برای اخذ مالیات از ثروتمندان و اصناف پردرآمد ندارد و نمی‌خواهد پایه‌های جدید مالیاتی برای فعالیت‌های غیرمولد و غیرتولیدی وضع کند.

۲-۲. عملکرد بانک‌ها در اعطای تسهیلات

بی‌شک یکی از شرایط ایجاد رونق در تولید، سرمایه‌گذاری‌های جدید است و بهترین سرمایه‌گذار، آحاد مردمند که پس‌اندازهای خود را به‌صورت سپرده در اختیار بانک‌ها و مؤسسات اعتباری می‌گذارند. به‌طور طبیعی، وقتی مردم در بانک سپرده‌گذاری می‌کنند، هدفشان این است که آن سرمایه در فعالیتی سودده به کار گرفته شود و بر مبنای عقود اسلامی بنا به توافق، ضمن حفظ اصل سرمایه، بخشی از سود حاصل از نتیجه آن فعالیت نصیبشان شود. اما نرخ سودهای بالا نشان‌دهنده نوعی انحراف و بیماری اقتصادی است که وجهه دیگر آن، سوق دادن سرمایه‌ها به سمت فعالیت‌های واسطه‌گری و دلالی‌های زائد و در نتیجه، عدم اختصاص به تولید است. فعالیت‌های غیرمولد و واسطه‌گری‌های غیرضروری و سودهای متعلق بدان، بانک‌ها را به انحراف کشانده و تولید را از رونق انداخته و نه تنها موجب تورم شده، بلکه اکثر واحدهای تولیدی کشور را به جهت کمبود نقدینگی با مشکل جدی مواجه کرده است.

۲-۳. قاچاق و واردات بی‌رویه

امروزه در کشور ما گروه‌های پردرآمد با فعالیت‌های غیرمولد نظیر قاچاق و ویژه‌خواری ناشی از چندنرخ و خرید و فروش ارز و طلا، درآمدهای بادآورده هنگفتی به دست می‌آورند. از سوی دیگر، اکنون آمار واردات برخی کالاها در حالی چشمگیر است که توانایی ساخت آنها در داخل کشور وجود دارد و حتی تولیدکنندگان ایرانی سالیان سال است که در تولید این نوع کالاها مهارت زیادی کسب کرده‌اند. آمار گمرک پرده از واردات کالاهایی برمی‌دارد که ورود آنها به کشور با هیچ توجیهی همراه نیست و در نهایت، در مغایرت با اهداف اقتصاد مقاومتی و خیانت به تولید ملی است. مقام معظم رهبری در این باره فرمودند: «واردات کالاهایی که در داخل به قدر کافی تولید می‌شود، بایستی به‌صورت یک حرام شرعی و قانونی شناخته بشود؛ آنچه در داخل تولید می‌شود، از خارج وارد نشود. اینکه ما نگاه کنیم ببینیم کالاهای مصرفی ما از خارج بیاید، این مایه شرمندگی است» (بیانات مقام معظم رهبری، ۱۳۹۶/۰۱/۰۱).

آنچه اکنون در بازار مشاهده می‌شود، وفور کالاهای خارجی است که ضرورتی به این‌گونه واردات نیست؛ زیرا غالباً مشابه داخلی آن نیز وجود دارد. رقم رسمی واردات لوازم آرایشی به کشور یک میلیارد دلار است، اما ارزش واردات قاچاق بسیار بیشتر است. رئیس کمیسیون تسهیل تجارت اتاق بازرگانی تهران معتقد است: به‌ازای هر یک میلیارد دلار واردات، ۱۰۰ هزار فرصت شغلی در اختیار تولیدکنندگان کشوری که به ما کالا صادر می‌کنند، قرار می‌گیرد (www.iribnews.ir).

بر اساس آمار گمرک در ۱۱ ماهه سال ۹۶ بیش از ۱۶ هزار و ۸۲ تن توتون و تنباکو از کشورهای‌های ترکیه، زیمبابوه، فرانسه، جمهوری کره، سوئیس، تایلند، اردن، آلمان، امارات، برزیل، اندونزی، بلغارستان، روسیه و... به ارزش ۱۱۷ میلیون و ۹۹۷ هزار و ۳۷ دلار (معادل ۳۳۹ میلیارد تومان) به کشور وارد شده است که در این میان ترکیه با صادرات بیش از پنج هزار و ۲۷۶ تن در رتبه اول صادرات توتون و تنباکو به ایران قرار دارد.

همچنین در ۱۱ ماهه سال ۱۳۹۶، حدود ۱۹۵۰ تن آدامس به ارزش سه میلیون و ۹۱۵ هزار و ۶۸۰ دلار (معادل ۱۳ میلیارد تومان) از کشورهای ایتالیا، ترکیه، امارت متحده، روسیه، هنگ‌هنگ و سوئیس وارد ایران شده است. در این بین، امارات رتبه اول و ترکیه رتبه دوم را دارد.

با مراجعه به اقلام واردات غیرضروری منعکس در جدول ۱ که متخذ از آمار مراجع رسمی کشور است، به عمق فاجعه بودن واردات زائد و بی‌رویه برای رونق تولید داخل بیشتر پی می‌بریم (سایت رسمی گمرک ایران).

جدول ۱. میزان واردات برخی از اقلام در ۱۱ ماهه سال ۱۳۹۷ با ارز ۳۲۰۰ تومانی

اقلام وارداتی	نوع ارز اختصاص یافته	ارزش (دلار)	ارزش (ریال)	وزن (تن)
موز سبز و خشک	۴,۲۰۰	۲۳۵,۱۸۹,۶۱۵	۱۴,۰۲۳,۶۳۳,۵۲۵,۷۵۲	۲۹۷,۶۵۹
کره بسته بندی	۴,۲۰۰	۱۹۷,۸۵۲,۸۹۲	۸,۰۴۵,۸۵۱,۰۹۵,۷۴۰	۳۰,۰۷۷
توتون و تنباکو	۴,۲۰۰	۱۶۶,۹۳۶,۶۶۹	۶,۹۸۷,۱۲۰,۶۸۲,۹۰۸	۱۲,۵۹۵
فراورده های آرایشی	۴,۲۰۰	۱۴۹,۸۶۲,۰۸۷	۶,۲۸۶,۴۳۴,۲۱۰,۵۲۲	۱۲,۴۵۱
شامپو	۴,۲۰۰	۱۹,۰۰۰,۰۰۱	۷۹۱,۳۱۲,۰۹۱,۷۱۳	۸۵۸۱
مربا و زله	۴,۲۰۰	۲,۴۳۴,۸۰۷	۱۰,۱۴۲,۲۸۰,۴۱۸	۵۰,۲۴
غذای سگ و گربه	۴,۲۰۰	۷,۱۲۹,۰۲۹	۲۹۹,۰۵۴,۳۷۶,۶۸۹	۳,۴۸۶
زغال چوب	۴,۲۰۰	۳,۷۶۶,۶۶۰	۱۵۷,۱۲۸,۲۸۷,۶۴۹	۳,۴۳۰
مئلده ملاترش و پاک‌کن	۴,۲۰۰	۱۶,۸۹۳,۱۲۷	۷۰,۸۵۳,۴۵۷,۹۵۱	۲,۴۰۴
ملامین	۴,۲۰۰	۲,۲۱۵,۴۸۰	۹۲,۲۲۴,۱۲۳,۳۶۸	۱,۷۸۶
دستگاه تلفن	۴,۲۰۰	۳۲۶,۸۳۴,۰۵۵	۱۳,۵۷۰,۷۰۰,۹۹,۴۳۲	۱,۱۶۱
قاشق و چنگال	۴,۲۰۰	۷۵۱,۱,۹۱۴	۳,۰۸۶۰,۲۳۳,۸۷۳	۱۰,۰۶۹
سگک	۴,۲۰۰	۳,۴۳۵,۹۸۱	۱۳۳,۴۳۴,۱۸۱,۸۵۳	۱۰,۰۳۱
شانه زلف	۴,۲۰۰	۲,۴۰۱,۰۰۶	۹۹,۹۷۳,۷۶۰,۶۰۱	۹۲۵
آدامس	۴,۲۰۰	۳,۲۸۲,۵۰۰	۱۳۳,۱۸۷,۲۳۶,۵۶۸	۸۸۷
فندک	۴,۲۰۰	۱,۲۱۲,۵۲۵	۷۱,۶۵۷,۲۷۰,۹۹۷	۳۷۱
کالسکه نوزاد	۴,۲۰۰	۷۶۶,۲۴۵	۳۱,۵۶۰,۸۵۸,۱۳۰	۲۶۹
بیل و کلنگ	۴,۲۰۰	۶۷۷,۲۶۹	۲۶,۲۴۵,۵۷۸,۸۱۵	۲۲۵
چتر	۴,۲۰۰	۳۲۲,۶۸۶	۱۳,۲۴۷,۲۶۵,۷۱۳	۱۸۰
سجاق زلف	۴,۲۰۰	۵۱۴,۸۴۲	۲۱,۵۲۸,۵۹۱,۱۰۰۵	۱۷۷

۱۷۷	۲۰۰۰۰۶۶۱۵۵۵۹	۳۹۷،۱۶۸	۴،۲۰۰	رخت آویز
۶۱	۱۵۸۷۵۸۰۸۰۳۰	۲۷۴،۱۴۶	۴،۲۰۰	پشم
۲۸	۶۶۶۰۶۰۹۰۰۳۴	۱۶۶،۲۵۷	۴،۲۰۰	کلاه و کلاه گیس
۲۷	۲۸۷۹۵۲۹،۷۵۰	۷۵،۵۱۹	۴،۲۰۰	لاستیک فرغون
۱۴	۸۸۲،۲۷۰،۱۸۵	۲۲،۴۷۱	۴،۲۰۰	سنگ پا
۱۰	۱۰۰۹،۴۴۰،۸۵۲	۲۴۸،۰۶	۴،۲۰۰	دفترچه مشق
۵۰۶،۰۲۶	۵۱،۸۵۹،۲۶۳،۵۲۴،۲۱۷	۱،۳۳۹،۸۲۴،۵۸۷	۴،۲۰۰	مجموع واردات اقلام جدول

سیاست دولت در زمینه واردات، باید این باشد که تنها کالاهایی وارد شود که در زمره نیازهای اساسی و حیاتی مردم بوده و امکان تولید آن در داخل وجود نداشته باشد یا آنکه به‌عنوان مواد اولیه برای تولید کالاهای دیگر باشد.

۴-۲. خطای مدیریتی در فضای اقتصاد سیاسی کشور

در سال‌های اخیر، این اندیشه به‌شدت القاء شد که حل مشکلات اقتصادی کشور وابسته به حل مشکلات پیش‌آمده در فضای روابط خارجی، بخصوص حل پرونده هسته‌ای است. پس از تصویب برجام، انتظاراتی که برای حل مشکلات اقتصادی کشور ایجاد شده بود، برآورده نشد و اقتصاد ما دچار نوعی تعلیق اقتصادی در دورهٔ پس‌برجام شد. در واقع، اقتصاد ما در تله تحریمی گرفتار شد که موجب تقویت انتظارات بدبینانه نسبت به آینده اقتصاد، چه در فضای داخلی و چه در فضای خارجی شد.

عملکرد دولت یازدهم و دوازدهم، در تلاش برای تصویب برجام، تابلوی صریح و شفاف است بر این مطلب که کوتاه آمدن از داشته‌های هسته‌ای نتیجه‌ای جز زیاده‌خواهی آمریکا، با پیش کشیدن مسائل موشکی و حقوق بشری، به دنبال نداشته است (رجایی، ۱۳۹۷). ترندهای آمریکا در عهدشکنی و افزایش تحریم‌ها، چشم‌انداز اقتصادی کشور برای سرمایه‌گذاران و تولیدکنندگان داخلی را تیره نموده و موجب شده که آنان به سمت فعالیت‌های سفته‌بازانه و رانت‌جویانه تمایل یابند.

۵-۲. فقدان شفافیت

اکنون سیستم‌های اقتصادی کشور به‌گونه‌ای است که امکان کارشکنی، فرصت‌طلبی، سوءاستفاده در اکثر زمینه‌ها وجود دارد؛ چراکه فقدان شفافیت در فعالیت‌های اقتصادی، امکان تخلف از قانون یا دور زدن آن را فراهم آورده و همچنین امکان سوداگری در بازارهای غیرتولیدی مانند پول و ارز، طلا و...، عده زیادی از افراد جامعه را به فعالیت‌های غیرمولد مشغول ساخته و در نتیجه، هزینه فعالیت‌های تولیدی افزایش یافته است. راهکار رفع این مانع، ایجاد بانک جامع اطلاعات اقتصادی است که در جای خود مطرح خواهد شد.

به‌عنوان نمونه، اکنون بیش از ۲/۶ میلیون مسکن خالی در کشور داریم که متأسفانه ماده قانونی مربوط به اخذ مالیات از خانه‌های خالی به اجرا در نمی‌آید. اگر این قانون اجرا شود، دیگر خبری از معضل خانه‌های خالی نخواهد بود و به این ترتیب انگیزه سفته‌بازی و دلالتی در بازار مسکن از بین خواهد رفت، اما طرح‌هایی مثل شفافیت در مالیات‌ستانی با مقاومت برخی ذی‌نفعان تاکنون به سرانجام نرسیده است (مصباحی‌مقدم، ۱۳۹۷/۰۳/۱۷).

۶-۲. پایین بودن سطح بهره‌وری

یکی از موانع ساختاری موجود در اقتصاد ایران که پیامدهای منفی آن بیشتر در زمینه تولید آشکار می‌گردد، پایین بودن سطح بهره‌وری می‌باشد. این امر موجب می‌شود نه تنها کمبود منابع تولید با استفاده صحیح و بهینه جبران نشود، بلکه چون منابع موجود نیز درست به کار گرفته نمی‌شود، کمبود مذکور تشدید شده و اقتصاد و تولید را دچار رکود می‌کند. بررسی میزان بهره‌وری در پنج برنامه توسعه پس از انقلاب، نشان می‌دهد که بهره‌وری نقش بسیار کم‌رنگی در اقتصاد ایران داشته است. تا آنجا که بر اساس آمار جدول ۲ در برنامه پنجم وضعیت شاخص بهره‌وری دوباره مانند برنامه دوم دچار نوسان می‌شود. رشد بهره‌وری نیروی کار در چهار سال اول برنامه پنجم به میزان $0/6-$ درصد، رشد بهره‌وری سرمایه $2/9-$ درصد و رشد بهره‌وری کل عوامل تولید $1/9-$ درصد و سهم بهره‌وری عوامل تولید در رشد اقتصادی صفر گزارش شده است.

جدول ۲. شاخص بهره‌وری در برنامه اول تا پنجم

برنامه اول ۱۳۶۸-۱۳۷۲	برنامه دوم ۱۳۷۴-۱۳۷۸	برنامه سوم ۱۳۷۹-۱۳۸۳	برنامه چهارم ۱۳۸۴-۱۳۸۸	برنامه پنجم ۱۳۸۹-۱۳۹۳	برنامه‌های توسعه سهم بهره‌وری عوامل
۴/۲	-۰/۴	۲/۱	۲/۹	-۰/۶	رشد بهره‌وری نیروی کار
۵	۰/۲	۱/۲	-۰/۲	-۲/۹	رشد بهره‌وری سرمایه
۴/۴	-۰/۱	۱/۴	۱/۱	-۱/۹	رشد بهره‌وری کل عوامل تولید
۶۴	۰	۲۸	۲۵	۰	سهم بهره‌وری کل عوامل تولید از رشد اقتصادی

(منبع: سایت رسمی مرکز آمار ایران)

۳. راهبردهای ایجاد رونق تولید

الف. نظام آموزشی متناسب با رشد و رونق تولید، دانش بنیانی و اجرای نسخه‌های بومی

هرچند این عنوان، مشتمل بر سه راهکار برای رفع وابستگی اقتصاد کشور برای رونق تولید می‌باشد، ولی از آنجا که مترتب بر یکدیگر و هم‌افق می‌باشند، لذا در کنار یکدیگر و به‌عنوان راهکار نخست مطرح گردیده است. نظام آموزشی کشور باید متناسب با رشد اقتصاد و رونق تولید آن عمل کند و همه دست‌اندرکاران، در راستای دستیابی به عزت، استقلال اقتصادی و اقتدار بین‌المللی کشور تلاش کنند. از این رو، لازم است در هر رشته متناسب با نیاز کشور به تربیت نیرو پیردازیم تا از سرمایه‌های فیزیکی و انسانی استفاده بهینه صورت گرفته و از تضییع یا معطل ماندن آنها جلوگیری به عمل آید. از سوی دیگر، رشد اقتصاد و رونق تولید را با استفاده از آخرین دستاوردهای دانش بشری و به‌کارگیری تکنولوژی پیشرفته روز پیگیری کرده و باید در تولید کالاهای استراتژیک مانند گندم، دارو و بنزین که ممکن است کشور مورد تحریم قرار گرفته و دستاویز دشمنان باشد به خودکفایی رسید. در این راستا، برنامه‌ریزان و مشاورین ارشد اقتصادی دولت، به‌عنوان مغزهای متفکر اقتصادی باید بر اساس نسخه بومی اقتصاد مقاومتی، طراحی و سیاست‌گذاری کنند. در زمینه‌های از وابستگی بودجه دولت به درآمدهای حاصل از صادرات نفت خام نیز راهکار مهم، در گام نخست، توقف خام‌فروشی منابع طبیعی در حداقل زمان ممکن و استقلال بودجه جاری دولت از درآمدهای نفتی می‌باشد.

ب. کنترل بازار پول و سرمایه

با توجه به اینکه تولید به سرمایه نیازمند است و در حال حاضر، سرمایه هم غالباً از طریق بانکها قابل تأمین است، تا جهت‌گیری نظام بانکی به سمت تولید نباشد، حرکتی برای رونق در تولید ایجاد نمی‌شود. در شرایط فعلی، تولیدکنندگان توان سرمایه‌گذاری با نرخ سود بانکی ۲۰ درصد (و حتی بالاتر) را ندارند. بنابراین به‌طور طبیعی، نقدینگی به سمت تولید نخواهد رفت و رکود استمرار یافته و رونق پدید نخواهد آمد. از این رو، لازمه به چرخش درآوردن چرخ‌های تولید در کشور، اصلاح نظام بانکی، تعیین و تثبیت معقول و منطقی نرخ ارز همراه با مدیریت صحیح و نظارت بر آن است و تا سیاست‌گذاری و تصمیمات کلان دولت در این زمینه تغییر نکند، بخش تولید از رکود خارج نخواهد شد.

در روزهای پایانی سال ۱۳۹۶، مسئولان بانک مرکزی برای کنترل سفته‌بازی در بازار ارز، اقدام به افزایش نرخ سود علی‌الحساب یک‌ساله از ۱۵ درصد به ۲۰ درصد کردند، ولی از آنجا که در بخش حقیقی اقتصاد ایران دستیابی به سود ۲۰ درصد غالباً امکان‌پذیر نبوده و نیست؛ نتیجه این سیاست پرداخت سودهای موهومی به سپرده‌گذاران و تسریع در ورشکستگی برخی بانکها و مؤسسات اعتباری بود. این سیاست به نوبه خود نرخ تسهیلات را نیز بالا برده و فشاری مضاعف بر تولیدکنندگان داخلی نیز وارد نمود (جمعی از اقتصاددانان حوزوی، ۱۳/۰۴/۱۳۹۷).

در شرایط کنونی، مدیریت مالی در جهت جلوگیری از ورود بانکها به فعالیت‌های اقتصادی غیربانکداری (بنگاهداری) اهمیت زیادی دارد. از این رو، باید جلوی خلق پول توسط بانکها گرفته شده و این حق منحصرراً در اختیار بانک مرکزی قرار داده شود. بر اساس قانون اساسی و سایر قوانین ملی، خلق پول یک حق ویژه حکومتی است و به عموم تعلق دارد. بنابراین باید فقط در اختیار بانک مرکزی باشد. در کشورهای توسعه‌یافته نیز دخالت در میزان عرضه پول، کنترل آن و حتی ارائه اعتبار، صرفاً توسط بانک مرکزی یا خزانه‌داری مدیریت می‌شود. در وضعیت فعلی جلوگیری از ورود بانکها در فعالیت‌های بنگاهداری بدون اصلاح ساختار موجود، امری بس دشوار خواهد بود.

ج. هزینه‌دار کردن فعالیت‌های اقتصادی زائد و غیرمفید

از آنجا که در کشور ما گروه‌های پردرآمد با فعالیت‌های غیرمولد نظیر قاچاق و ویژه‌خواری ناشی از چندنرخی و خرید و فروش ارز و طلا و سایر کالاهای با دوام، بدون انجام کار و تلاش مفید برای جامعه، به راحتی و با زرق و برق فراوان گذران زندگی می‌کنند، اصلاح نظام‌های مالیاتی و مالیات‌گیری از درآمدهایی که حاصل کار و تلاش افراد نیست، مانند وضع مالیات بر خرید سکه (از حد خاصی بالاتر) یا وضع مالیات بر خانه‌های خالی یا زمین‌های معطل و بدون استفاده در داخل شهرها و مناطق مسکونی، از راهکارهای سروسامان دادن به وضعیت مذکور می‌باشد. در این راستا، به جای واردات بی‌رویه و اجرای غلط راهبرد جایگزینی واردات باید سیاست توسعه صادرات و حمایت نسبت به آن را در پیش گرفت.

د. مدیریت اقتصاد کشور بر اساس اصول اقتصاد مقاومتی

برای مقابله با مانع چهارم در مسیر رونق‌بخشی به تولید کشور و اصلاح نظام مدیریت اقتصادی به نظر می‌رسد

دستیابی به این مهم، تنها مرهون توجه به سیاست‌های اقتصاد مقاومتی و اجرایی کردن آن است. بدین منظور، اولویت‌گذاری‌ها و اقدامات زیر ضروری است:

تغییر نگرش از خارج به داخل

حل مشکلات اقتصادی کشور، تنها با تغییر نگاه از بیرون به درون و دیدن تحریم به‌عنوان یک متغیر بلندمدت و برنامه‌ریزی برای احیای صنایع داخلی و فاصله گرفتن از اقتصاد نفتی همراه با صنایع مونتاژ امکان‌پذیر می‌باشد.

اقدام برای اصلاح ساختارهای اقتصادی کشور

بی‌شک حل مشکلات اقتصادی کشور و رونق‌بخشی به تولید، بدون اصلاح ساختارهای زیر امکان‌پذیر نیست:

- یکی از اولویت‌های مهم در رفع مشکلات کشور، اصلاح نظام بانکی و مالی کشور با هدف ایجاد شفافیت اقتصادی و مالی و حرکت به سمت بانکداری اسلامی مبتنی بر ریسک‌پذیری سرمایه است.
- اصلاح نظام مالیاتی کشور با توجه به اطلاعات حاصل از شفافیت مالی؛
- اصلاح ساختار برنامه‌ریزی و نظام بودجه‌ریزی کشور، با هدف کاستن از هزینه‌های زائد، جلوگیری از افزایش خودکار نقدینگی در فرایند بودجه‌ریزی، پرهیز از اتکای بودجه بر استقراض از مردم؛
- اصلاح نظام گمرگی و تجارت خارجی کشور و تلاش برای قرار دادن تجارت خارجی به‌عنوان ابزاری برای تقویت تولید داخلی (همان، ص ۴)؛
- استفاده از همه ظرفیت‌ها و احیای بخش‌های مولد.

اکنون بسیاری از بخش‌های تولیدی کشور با ظرفیت‌های خالی فراوانی مواجه بوده و غالباً با ظرفیت زیر پنجاه درصد فعالیت می‌کنند. از این رو، احیای حوزه‌های مولد کشاورزی و صنعت که دارای ارزش افزوده بالایی است و به دلیل واردات بی‌رویه از مبادی قانونی و غیرقانونی به رکود یا تعطیلی کشیده شده، می‌تواند نقش بسزایی در رونق تولید کشور ایفا کند. همچنین، احیای مسکن ارزان قیمت، راهکاری مهم در جهت تقویت بخش صنعت و ایجاد اشتغال است؛ چراکه بیش از ۲۰۰ شغل با ساخت‌وساز مسکن مرتبط بوده که با ایجاد رونق در این بخش، آنها نیز احیا خواهند شد و نیازهای قشر ضعیف جامعه به مسکن برآورده خواهد شد.

در جهان کنونی، رونق تولید در شبکه‌ای پویا از اقتصاد جهانی تقویت می‌شود. از این رو، لازم است دستگاه دیپلماسی کشور، گردآوری و استفاده از تجارب اقتصادی سایر کشورها در زمینه‌های مشابه را مجدانه پیگیری کرده و در اختیار فعالان و محققان اقتصادی بگذارد. تلاش مذکور، گام مهمی در جهت حمایت از صادرات و توسعه آن می‌باشد که لازم است به‌منظور گسترش حضور و صادرات کالاهای ایرانی در کشورهای هدف صورت گیرد. البته باید توجه داشت که ارزش حاصل از صادرات، به حساب ذخیره ارزی واریز شود تا در اختیار بانک مرکزی باشد و در راستای رونق و حل مشکلات اقتصادی کشور به کار گرفته شود.

ه. ایجاد شفافیت کامل اقتصادی

مقابله سریع و قاطع با مشکلاتی همچون حقوق‌های نجومی، پرونده‌های اختلاس و قاچاق کالا و ارز، ناامن کردن فعالیت‌های رانت‌جویانه با همکاری قوه قضائیه، می‌تواند به تقویت اعتماد عمومی و بهبود اوضاع اقتصادی کشور کمک کند. بخش عمده‌ای از شفاف‌سازی اقتصاد، مربوط به داشتن اطلاعات و آمار دقیق و شناخت وضعیت موجود، نیازها و فعالیت‌های مختلف اقتصادی است تا نقاط آسیب‌پذیر اقتصادمان قابل شناسایی و انتخاب راهکارهای مناسب برای برون‌رفت از آنها ممکن و به دنبال آن رشد تولید و اثربخشی فعالیت‌های اقتصادی میسر گردد.

راهکار اساسی و مهم در زمینه ایجاد شفافیت کامل اقتصادی برای جلوگیری از سفته‌بازی، فرار مالیاتی، رانت‌جویی و فساد اقتصادی، ایجاد سریع بانک جامع اطلاعاتی حاوی اطلاعات بانکی، مالیاتی، گمرکی می‌باشد. این اطلاعات، باید در اختیار مسئولان سه قوه باشد.

و. افزایش بهره‌وری و جلوگیری از تضييع منابع تولید

با توجه به شرایط موجود اقتصاد ایران و محدودیت شدید در تأمین منابع مالی و سرمایه‌ای، اهمیت ارتقای بهره‌وری در شرایط وجود تحریم‌های اقتصادی بیگانه دوچندان است. بنابراین، بخشی از سیاست‌های خروج از رکود و ایجاد رونق در تولید، باید معطوف به افزایش بهره‌وری منابع موجود باشد. با توجه به اینکه در برنامه ششم توسعه کشور سهم بهره‌وری از رشد اقتصادی ۳۵ درصد پیش‌بینی شده، لازم است برای بهبود عملکرد گذشته، تمهیدات لازم اندیشیده شود. عوامل مؤثر بر افزایش بهره‌وری منابع در دو سطح کلان و بخش‌های اقتصادی می‌تواند تحقق یابد. در سطح کلان، با ثبات‌سازی محیط اقتصاد کلان از طریق اجرای سیاست‌های پولی و مالی و ارزی، تحولات اقتصاد کشور را برای فعالان اقتصادی قابل پیش‌بینی ساخته و بخش مهمی از بالاترین بازها را کاهش می‌دهد. در سطح بخشی، از یک سو بهبود فضای کسب و کار برای توسعه کلیه فعالیت‌های اقتصادی بسیار تعیین‌کننده است. از سوی دیگر، انتخاب بخش‌های پیشران ضروری است. از این‌رو، لازم است برای پیشبرد هر چه بهتر سیاست‌های خروج از رکود، بخش‌هایی از اقتصاد کشور که می‌توانند با جذب منابع موجود بیشترین اثر را در افزایش تولید ناخالص داخلی داشته باشند، شناسایی شوند و آن بخش‌ها در تخصیص منابع در اولویت باشند و با راهکارهای یک اقتصاد دانش‌بنیان و با مبارزه جدی با مفسد اقتصادی از تضييع و اتلاف منابع جلوگیری به عمل آید.

۴. الزامات ایجاد رونق در تولید**الف. وحدت و هماهنگی مردم و مسئولان و عزم جدی آنها**

تجربه نشان داده است که در صورت وحدت و همراهی مردم و مسئولان، تهدیدهای بیرونی در اداره کشور خللی وارد نمی‌کند. اگر دولت از فعالان اقتصادی و از کشاورزان و کارگران و کارمندان حمایت کند، آن‌گاه می‌تواند انتظار داشت که آنها هم در پیشبرد اهداف اقتصادی دولت، از جمله رونق تولید همکاری لازم را داشته باشند. همان‌گونه که مردم در شرایط حساس و سرنوشت‌سازی چون هشت سال دفاع مقدس به کمک نظام اسلامی آمده

و از جان و مال و تمام توان خود دریغ نکردند، اما اگر دولت به مشکلات مردم اهمیتی ندهد و فقط به فکر خود باشد، دیگر توان و انگیزه‌های برای تلاش در این اقبال نمی‌ماند که بخواهند در مقابل مشکلات مقاومت کنند. بنابراین، بی‌شک کشور برای رونق تولید و دستیابی به سایر اهداف مرتبط با پیشرفت اقتصادی نیازمند یک دولت متعهد و توانمند است و همچنین نیازمند وحدت و همدلی مردم با مسئولان نظام اسلامی است.

ب. میدان دادن به بخش خصوصی در صحنه تولید و اقتصاد

ضروری است که مردم وارد عرصه تولید و اقتصاد کشور شوند تا از ورود رانت‌خوارها به این عرصه جلوگیری گردد. اگر فضا برای حضور جوانان مؤمن و خلاق ایران اسلامی در عرصه اقتصادی فراهم شود، قطعاً تحولات مثبتی را در این عرصه شاهد خواهیم بود. به‌عنوان نمونه، با ورود جوانان مؤمن، مبتکر و متعهد در زمینه‌های هسته‌ای، نانو، سلول‌های بنیادین و صنایع دفاعی و موشکی، کشور شاهد پیشرفت‌های شگرفی در این زمینه بود. از این رو، باید مهارت‌های مردم خودمان را کاملاً رصد کنیم تا دریابیم که در زمینه‌های مختلف، مهارت چه کسانی برای حل مشکلات کشور و رونق تولید به کار می‌آید و در زمینه‌هایی که با کمبود تخصص و مهارت مواجه هستیم، برای تربیت نیروی لازم برنامه‌ریزی نماییم.

ج. اصلاح محیط کسب و کار

در میان عوامل تولید، نیروی کار جایگاه ممتازی دارد؛ زیرا با انجام کار و استفاده از نیروی انسانی، سایر عوامل و منابع مورد بهره‌برداری قرار می‌گیرد. افزون‌براین، ارتباط مستقیم کار با انسان و تحقق آن به وسیله اراده وی، سبب امتیاز خاص این عامل بر سایر عوامل تولید است (دفتر همکاری حوزه و دانشگاه، ۱۳۷۱، ص ۱۳۵).

اصلاح محیط کسب و کار و بهبود فعالیت‌های اقتصادی، اعم از تولید کالاها و خدمات در گرو رفع موانع قانونی، تسهیل امور اداری مربوط به گرفتن مجوز برای تولید، اصلاح ضوابط و روابط بین کارگر و کارفرما می‌باشد. بنابراین، باید هر مانع فنی و قانونی که در مسیر مذکور وجود دارد رفع گردد تا فضای کسب و کار بهبود یافته و نیروهای دخیل در امر تولید نسبت به آن دلگرم و جدی باشند. نکته مهم در اینجا، اجرای مصوبات مجلس و دولت در مرحله عمل است تا راهکار مذکور صرفاً در حد شعار و بر روی کاغذ باقی نماند. به‌عنوان نمونه، برای بهبود کسب و کار و رفع مشکلات مربوط به کمبود نقدینگی، نباید فقط به تصویب بندهایی در لایحه بودجه با عنوان تسهیلات تکلیفی اکتفا شود، بلکه مهم، رسیدن تسهیلات مذکور به دست تولیدکننده و استفاده از آن برای رونق تولید است.

د. طراحی و پیاده‌سازی الگوی صحیح تولید و مصرف

باید دید چه الگوی مشخصی را در زمینه تولید و مصرف برای مردم باید ارائه داد که سازگار و هماهنگ با نیازها و مقتضیات نظام اقتصادی اسلام باشد. از این رو، ابتدا باید کارگزاران حکومت اسلامی در زندگی شخصی و تدبیر امور به الگوی مذکور پایبند بوده تا مردم نیز به آن تشویق گردیده و بتوان از تخلف آنها جلوگیری نمود. وقتی یک شیوه

زندگی بر اساس «اعتماد به نفس ملی، روحیه جهادی، و پرهیز از لقمه حرام» طراحی شود، می‌توان به کارآمدی آن امیدوار بود. دولت اسلامی نیز باید مسیر درآمدهای حرام در اقتصاد کشور را مسدود و با کانون‌های آن به شدت مقابله کند. این مهم باید در نظام تعلیم و تربیت رسمی و غیررسمی، متناسب با انقلاب اسلامی پیگیری شود. ما باید نظام تعلیم و تربیت خاص خود را برای نهادهای سازگاری الگوی صحیح تولید و مصرف در راستای تحقق اقتصاد مقاومتی، تبیین و طراحی و سپس اجرا کنیم؛ زیرا تنها راه مقابله با جنگ تمام‌عیار اقتصادی استکبار جهانی با نظام اسلامی، نهادهای این فرهنگ در کشور است؛ فرهنگی که متکی بر ارزش‌هایی همچون پرکاری، اتقان در تولید و قناعت در مصرف است. در این راستا، افزون بر مشوق‌ها و تأکیدهای پیشوایان معصوم در این زمینه، از نظر دانش اقتصاد ثابت است که «جامعه برای فراهم کردن امکان سرمایه‌گذاری ناچار است از قسمتی از مصارف حال خود چشم‌پوشد و هر چقدر یک جامعه در زمان حال بیشتر مصرف نماید، مقدار کمتری برای پس‌انداز و سرمایه‌گذاری در اختیار خواهد داشت» (طیبیان، ۱۳۶۸، ص ۱۰۴-۱۰۵).

۵. ثبات اقتصاد کلان

ثبات در اقتصاد و جلوگیری از نوسانات شدید در متغیرهای عمده کلان اقتصاد که خطر سرمایه‌گذاری، تجارت و تولید را افزایش می‌دهد، از اهمیت بالایی برخوردار است؛ زیرا جلب سرمایه برای رونق بخشیدن به تولید ضروری است. اگر اقتصاد دارای ثبات نسبی نباشد، برنامه‌ریزی برای رشد و رونق اقتصادی نیز امری سخت و گاهی غیرممکن می‌شود. از سوی دیگر، سرمایه‌گذار نیز بدون پیش‌بینی روشن و امیدبخش نسبت به سودآوری سرمایه در آینده، اقدام به سرمایه‌گذاری نمی‌کند. بنابراین، ثبات در اقتصاد به‌ویژه در متغیرهای کلان اقتصادی از الزامات ایجاد رونق در تولید است.

سال گذشته، به‌واسطه شوک‌هایی که به‌صورت خواسته یا ناخواسته بر اثر تغییر متغیرهای کلیدی اقتصاد، همچون نرخ ارز به اقتصاد کشور وارد آمد، فضای اقتصاد داخلی متلاطم شد و افزایش قیمت‌ها روند پرشتابی گرفت؛ زیرا بخش عمده‌ای از واردات کشور را کالاهای واسطه‌ای تشکیل می‌دهد که افزایش نرخ ارز، افزایش قیمت محصولات و رکود صنایع داخلی را به دنبال داشت. ثبات اقتصادی، از جنبه‌های مختلفی چون ثبات در بازار پول و ارزش پول کشور، ثبات در تولید، ثبات در قوانین و مقررات برخوردار است که به یکدیگر وابسته و بر هم تأثیرگذار است (خلیلیان، ۱۳۹۵).

۶. نگاه انقلابی و مدیریت جهادی

از آنجاکه در رأس حکومت و نظام اسلامی، فقیه عادل و با تقوا، آگاه به زمان، شجاع، مدیر و مدبر قرار دارد (اصل پنجم قانون اساسی ج.ا.ا.) از این جهت اطمینان وجود دارد که امور کشور به خوبی هدایت و رهبری می‌شود. سوآلی که در اینجا مطرح می‌شود این است که با توجه اینکه رهبر معظم انقلاب در سخنرانی‌ها، بیانه‌ها، سیاست‌های ابلاغی مربوط به برنامه‌های توسعه و پیشرفت کشور، به صورت مکرر موانع پیشرفت در زمینه‌های

مختلف به‌ویژه درباره رشد اقتصاد و رونق تولید و راهبردهای رفع موانع را بیان کرده و الزامات پیمودن این مسیر را متذکر شده‌اند؛ پس چرا اکثر موانع مذکور باقی است و روند پیشرفت کشور به‌ویژه در زمینه‌های اقتصادی و رشد و رونق تولید، مطلوب نمی‌باشد؟

برای پاسخ به پرسش مذکور، لازم است توجه شود که بهترین برنامه‌ها، اگر مجریانی معتقد به برنامه و مدیر و مدبر نداشته و به‌صورت کامل و دقیق اجرا نشود، نتایج عملی آن ظاهر نگشته و مردم از آن بهره‌مند نمی‌شوند. اینجاست که با مراجعه به بیانیه گام دوم انقلاب، به این نتیجه می‌رسیم که مهم‌ترین و اساسی‌ترین الزام برای پیمودن مسیر پیشرفت کشور در چهل ساله دوم انقلاب، وجود نگاه انقلابی و مدیریت جهادی در مسئولان و مجریان امور کشور است؛ چراکه با نبودن هر یک از این دو ویژگی، محافظه‌کاری همراه با عملکرد انفعالی بر اتخاذ سیاست‌ها و اجرای برنامه‌ها حاکم گشته و به جای پیشرفت، عقبگرد و به جای رونق در تولید، رکود در کل اقتصاد و تولید پدید می‌آید.

لازم به یادآوری است در بین الزامات مذکور، می‌توان رعایت این الزام را با توجه به شرایط کنونی کشور و تجربه چند دهه اخیر، شاه‌کلید اصلی رفع موانع و موفقیت در اجرای راهبردهای مطرح در مقاله دانست. اما بحث در چگونگی تحقق نگاه انقلابی و مدیریت جهادی و چگونگی حل این معضل در کشور، نیازمند تحقیق مستقلی است که از ظرفیت مقاله حاضر خارج است.

لازم به ذکر است، علاوه بر شرایط و الزامات مذکور، سه رویکرد ذیل نیز بر کلیه راهبردهای مذکور حاکم و لازم‌الاتباع است: ولایت‌محوری؛ نگاه به درون؛ جوان‌گرایی. مورد دوم و سوم از سوی مقام معظم رهبری مورد تأکید قرار گرفته (مقام معظم رهبری، بیانیه گام دوم انقلاب، ۲۲/بهمن/۹۷). رویکرد اولی، مهم‌ترین شرط موفقیت پیشرفت جامعه اسلامی در چهل ساله دوم می‌باشد؛ زیرا اسلامیت نظام و عملکرد مسئولان آن در هر سه قوه، در گرو حاکمیت ولی‌فقیه جامع‌الشرایط و محور بودن رهنمودها و فرامین او برای همگان است.

نتیجه‌گیری

این پژوهش، بر این فرضیه سامان یافت که، ایجاد رونق تولید در کشور، امری ممکن و قابل دسترس است. براین اساس، موضوع مورد تحقیق، از سه جهت موانع، راهکارها و الزامات ایجاد رونق مورد بررسی قرار گرفت، ولی از آنجاکه تولید در یک کشور اسلامی باید با توجه به آموزه‌ها و ارزش‌های اسلامی باشد، پیش از ورود در بحث اصلی، با روش تحلیلی - توصیفی و با استفاده از آیات و روایات، تولید در سخن و سیره پیشوایان معصوم علیهم‌السلام تبیین و اهم اصول آن در نظام اقتصادی اسلام، به‌صورت خلاصه توضیح داده شد. یافته‌های تحقیق در سه بحث دیگر عبارت است از:

۱- در بحث موانع رونق تولید در کشور، پنج مانع عمده مطرح شد که عبارتند از: وابستگی اقتصاد کشور در زمینه‌های مختلف، عملکرد بانک‌ها در اعطای تسهیلات، قاچاق و واردات بی رویه، خطاهای مدیریتی در فضای اقتصاد سیاسی کشور و فقدان شفافیت.

- ۲- برای ایجاد رونق در تولید کشور نیز پنج راهکار بیان شد که عبارتند از: نظام آموزشی متناسب با رشد و رونق تولید، دانش بنیانی و اجرای نسخه‌های بومی، کنترل بازار پول و سرمایه، هزینه‌دار کردن فعالیت‌های اقتصادی زائد و غیرمفید، مدیریت اقتصاد کشور براساس اصول اقتصاد مقاومتی و ایجاد بانک جامع اطلاعات اقتصادی. هر یک از موارد مذکور، به ترتیب راهکاری برای رفع یکی از موانع شش‌گانه و در ارتباط با آنهاست.
- ۳- الزامات شش‌گانه رونق تولید در اقتصاد ایران عبارتند از: وحدت و هماهنگی مردم و مسئولان و عزم جدی آنها؛ میدان دادن به بخش خصوصی در صحنه تولید و اقتصاد؛ اصلاح محیط کسب و کار؛ طراحی و پیاده‌سازی الگوی صحیح تولید و مصرف؛ ثبات اقتصاد کلان و نگاه انقلابی و مدیریت جهادی. در بین الزامات ذکر شده می‌توان رعایت آخرین الزام را با توجه به شرایط کنونی کشور و تجربه چند دهه اخیر، کلید اصلی رفع موانع و موفقیت در اجرای راهبردهای مطرح در مقاله دانست.

- نهج البلاغه، ۱۳۵۱، ترجمه فیض الاسلام، بی‌جا، بی‌نا.
- ابن ابی‌الحدید، ۱۴۰۴ق، شرح نهج البلاغه، قم، کتابخانه آیت‌الله مرعشی نجفی.
- ابن اثیر، علی بن محمد، ۱۴۰۹ق، اسد الغابه فی معرفه الصحابه، بیروت، دارالفکر.
- پایگاه خبری اتاق بازرگانی، صنایع معادن و کشاورزی، ۱۳۹۶/۰۴/۲۵، www.otaghiranonline.ir.
- تمیمی آمدی، عبدالواحد، ۱۴۰۷ق، غررالحکم و دررالکلم، بیروت، مؤسسه الاعلمی للمطبوعات.
- جمعی از اقتصاددانان حوزوی، ۱۳۹۷/۰۴/۱۳، www.rasanews.ir.
- حراعلی، محمدبن حسن، ۱۴۰۱ق، وسائل الشیعه، چ هشتم، تهران، مکتبه الاسلامیه.
- حمدبن ابی یعقوب، ۱۳۴۲، تاریخ یعقوبی، ترجمه محمدابراهیم آیتی، تهران، بنگاه ترجمه و نشر کتاب.
- حمیری، عبدالله بن جعفر، ۱۴۱۳ق، قرب الاسناد، قم، آل البیت.
- خامنه‌ای، سیدعلی، ۱۳۹۶/۰۱/۰۱، سخنرانی در حرم مطهر امام رضا، www.leader.ir.
- خامنه‌ای، سیدعلی، ۱۳۹۷/۱۱/۲۲، بیانیه گام دوم انقلاب اسلامی، www.leader.ir.
- خبرگزاری صدا و سیما، ۱۳۹۸/۰۱/۰۸، www.iribnews.ir.
- خطیب بغدادی، ابوبکر، ۲۰۱۱، تاریخ بغداد، بیروت، دارالکتب العلمیه.
- خلیلیان، محمدجمال و همکاران، ۱۳۹۳، معیارها و شاخص‌های پیشرفت انسانی از دیدگاه اسلام، قم، مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی.
- خلیلیان، محمدجمال، ۱۳۹۵، «ثبات اقتصادی کشور در گرو تحقق اقتصاد مقاومتی»، اقتصاد مقاومتی، ش ۲، ص ۸۳-۱۰۸.
- _____، ۱۳۹۶، شاخص‌های توسعه اقتصادی از دیدگاه اسلام، چ سوم، قم، مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی.
- دفتر همکاری حوزه و دانشگاه، ۱۳۷۱، مبانی اقتصاد اسلامی، تهران، سمت.
- رجایی، سیدمحمدکاظم، ۱۳۹۴، «درآمدی بر شکل‌گیری قیمت و تعیین مقدار تولید»، معرفت اقتصاد اسلامی، ش ۱۲، ص ۴۳-۶۴.
- _____، ۱۳۹۷، «نقد و بررسی دیدگاه تعامل با آمریکا به‌عنوان راهبرد حل مشکلات کلان اقتصادی کشور»، معرفت، ش ۲۵۳، ص ۹۷-۱۰۹.
- رزاقی، ابراهیم، ۱۳۹۲، اقتصاد ایران زمین، تهران، نشر نی.
- سایت رسمی گمرک ایران، ۱۳۹۵، www.irica.gov.ir.
- سروی، مهدی، مقاومتی نیوز، ۱۳۹۷/۰۴/۱۰، www.moqavemati.net.
- شبکه خبری اقتصاد و بانک ایران، ۱۳۹۷/۰۶/۱۷، www.ibena.ir.
- صدر، سیدمحمدباقر، ۱۳۷۵، اقتصادنا، قم، مکتب الاعلام الاسلامی.
- طباطبائی، سیدمحمدحسین، ۱۳۹۴ق، المیزان فی تفسیر القرآن، چ سوم، تهران، دارالکتب الاسلامیه.
- طیبیان، محمد، ۱۳۶۸، اقتصاد کلان (اصول نظری و کاربردی)، چ پنجم، تهران، سازمان برنامه و بودجه.
- طوسی، محمدبن حسن، ۱۳۶۵، تهذیب الاحکام، چ چهارم، تهران، دارالکتب الاسلامیه.
- عزتی، مرتضی، ۱۳۸۹، «تبیین نظریه رفتار تولیدکننده»، اقتصاد اسلامی، ش ۳۹، ص ۳۵-۶۲.
- عسل، ابراهیم، ۱۳۷۸، توسعه در اسلام، مشهد، آستان قدس رضوی.
- عظیمی، حسین، ۱۳۸۷، ملارهای توسعه نیافتگی در اقتصاد ایران، تهران، نشر نی.
- فرجی، یوسف، ۱۳۷۳، اقتصاد کلان، تهران، کویر.
- کلینی، محمدبن یعقوب، ۱۳۷۸، اصول کافی، تهران، دارالکتب الاسلامیه.

مجلسی، محمدباقر، ۱۳۶۲، *بحارالانوار*، چ چهارم، تهران، دارالکتب الاسلامیه.

محمدی، عزیز، ۱۳۹۸/۰۱/۲۵، www.ilna.news.

مصباحی مقدم، غلامرضا، ۱۳۹۷/۰۳/۱۷، www.tasnimnews.com.

منکیو، گریگوری، ۱۳۸۳، *نظریه اقتصاد خرد*، ترجمه حمیدرضا ارباب، تهران، نشر نی.

موسایی، میثم، ۱۳۸۳، «اصول حاکم بر تولید از دیدگاه امام علی (ع)»، *اقتصاد اسلامی*، ش ۱۶، ص ۹۹-۱۲۶.

میرمعزی، سیدحسین، ۱۳۸۹، «نظریه رفتار تولیدکننده و تقاضای کار در اقتصاد اسلامی»، *اقتصاد اسلامی*، ش ۱۳، ص ۱۰۳-۱۳۴.

وافگانگ، زاکس، ۱۳۷۷، *نگاهی نو به مفاهیم توسعه*، ترجمه فریده فرهی، تهران، نشر مرکز.

همایون، ف و سعیده اتینی، ۱۳۸۲، «شاخص توسعه انسانی اخلاقی کشورهای سازمان کنفرانس اسلامی»، ترجمه ناصر جهانیان،

اقتصاد اسلامی، ش ۱۰، ص ۱۲۹-۱۴۶.

هندی، حسام‌الدین، ۱۴۰۹ق، *کنز العمال فی سنن الاقوال و الافعال*، بیروت، الرساله.